

УДК 340.114

Равлінко З. П., викладач правничого коледжу ЛНУ імені Івана Франка

Теоретико-філософські засади становлення поняття дискримінації та її заборони

Стаття присвячена деяким теоретико-філософським засадам становлення поняття дискримінації та її заборони. Обґрунтовується, що первинно міжнародний захист від дискримінації не носив універсального характеру. Він був обмежений: незначною кількістю держав, які брали на себе зобов'язання щодо забезпечення такого захисту; вузьким колом суб'єктів, на яких поширювалася заборона дискримінаційного поводження; порівняно невеликим переліком прав, що підлягали забезпеченню без дискримінації за певними ознаками. Пропонується виділяти історичні етапи становлення заборони дискримінації: 1) поява де-факто дискримінаційних практик за відсутності їхнього суспільного визнання в якості дискримінаційних; 2) розвиток філософсько-правових ідей рівності та нерівності; 3) формальне закріплення принципу рівності у національних правових системах; 4) визнання у міжнародних актах принципу заборони дискримінації як загальнолюдської цінності та його імплементація у національні правові системи; 5) розширення змісту цього принципу.

Ключові слова: рівність, нерівність, дискримінація, заборона дискримінації.

Статья посвящена некоторым теоретико-философским основаниям становления понятия дискриминации и ее запрета. Обосновывается, что первично международная защита от дискриминации не была универсальной. Эта защита являлась ограниченной: незначительным числом государств, бравших на себя обязательства по обеспечению такой защиты; узким кругом субъектов, на которых распространялся запрет дискриминационного обращения; сравнительно небольшим перечнем прав, подлежащих обеспечению без дискриминации по определенным признакам. Предлагается выделять исторические этапы формирования запрета дискриминации: 1) появление де-факто дискриминационных практик при отсутствии их общественного признания в качестве дискриминационных; 2) развитие философско-правовых идей равенства и неравенства; 3) формальное закрепление принципа равенства в национальных правовых системах; 4) признание в международных актах принципа запрета дискриминации как общечеловеческой ценности и его имплементация в национальные правовые системы; 5) расширение содержания этого принципа.

Ключевые слова: равенство, неравенство, дискриминация, запрет дискриминации.

The article is devoted to some theoretical and philosophical foundations of the concept of discrimination and its prohibition. It is established that primary the international protection from discrimination was not universal. It was limited: to a small number of states that made commitments to provide such protection; to narrow range of people subjected to the prohibition of discriminatory treatment; to relatively small list of rights that were provided with non-discrimination on certain grounds. It is proposed such historical stages of non-discrimination progress: 1) the appearance of de facto discriminatory practices without the public recognition of their discriminatory status; 2) the development of philosophical and legal ideas of equity and inequity; 3) the formal consolidation of the principle of equity in national legal systems; 4) the recognition in international acts the principle of non-discrimination as a universal value and its implementation in national legal systems; 5) the broaden options of this principle.

Key words: equity, inequity, discrimination, prohibition of discrimination.

Актуальність. Міжнародно-правова заборона дискримінації пройшла тривалий історичний шлях становлення: вона сформувалася під впливом національного права окремих держав, що сприйняли природно-правову ідею рівності, і оформилась у так званий період класичного міжнародного права (переважно у вигляді договірних норм). Свій же сучасний універсальний характер як принцип міжнародного права у галузі прав людини заборона дискримінації отримала лише в середині ХХ сторіччя у зв'язку з появою Організації Об'єднаних Націй [1, с. 29-30].

Дослідження історії формування поняття дискримінації є важливим, зокрема для виявлення причин і умов виникнення цього явища та встановлення ефективних засобів протидії йому. Без виявлення теоретико-філософських засад становлення поняття дискримінації та її заборони навряд чи можна з'ясувати загальнотеоретичні властивості принципу заборони дискримінації, яким у вітчизняній юридичній науці належна увага поки не приділялася. Вказане зумовлює актуальність пропонованого дослідження.

Аналіз останніх досліджень. Наукові розробки ХХ та ХХІ століть проблематики заборони дискримінації стосуються, насамперед, різних форм останньої і сфер, в яких вона виявляється. Наприклад, проблеми національної (етнічної) та конфесійної дискримінації, зокрема у світлі прав національних меншин, розглядали М. Вітрук, Г. Бекер, В. Єгоров, І. Оніщенко, Дж. Робертсон, В. Симоненко, В. Чіркін.

Питання дискримінації у сфері реалізації права на працю, у тому числі гендерної дискримінації, виявляються найбільш розпрацьованими. Їх досліджували такі фахівці як: О. Антон, Н. Болотіна, М. Венедиктова, О. Ісаєва, О. Командиров, Б. Корнейчук, Н. Мітіна, М. Мін, Н. Присекіна, О. Процевський, В. Пузирний, І. Сабітова, І. Сахарук, Д. Солдаткін, О. Ярошенко тощо.

Деяким іншим аспектам теми роботи присвятили: С. Алексєєв, М. Марченко, В. Нерсесянц, С. Погребняк, П. Рабінович (загальнотеоретичні дослідження прав людини та принципів права), Є. Бирдін, В. Вовк, Є. Тилежинський, К. Чернов (загальнотеоретичні властивості принципу правової рівності), М. Байтін, М. Бердяєв, Г. Комкова, А. Осипов, А. Поляков, В. Четвертін (особливості конституційного принципу рівності), Р. Нозік, Дж. Роулз (філософсько-правові проблеми справедливості та забезпечення фактичної рівності), Б. Вайс, Л. Закураєва, Є. Захаров, М. Супрунова (загальнотеоретичні властивості дискримінації), І. Бершов, Ю. Белоусов, Ю. Стребкова (причини виникнення та існування расової дискримінації), О. Дашковська, Т. Жалій, Т. Лоєнен, О. Пацулко, О. Ярош (принцип гендерної рівності та дискримінація за ознакою статі), О. Вашанова, Д. Гом'єн, Д. Харріс, Л. Зваак, М. де Сальвіа, Г. Христова, С. Шевчук (питання судового захисту від дискримінації).

Проте, у вітчизняній юридичній науці досі відсутнє монографічне загальнотеоретичне дослідження дискримінації та її заборони, а таке усестороннє дослідження, як видається, неможливе без встановлення теоретичних і філософських підвалин поняття «дискримінація» та історичних витоків принципу недискримінації.

Метою цієї статті є встановлення деяких теоретико-філософських засад поняття дискримінації та її заборони, а також «етапізація» на цій методологічній основі історії становлення такої заборони.

Виклад основного матеріалу. Як відомо, нерівність існувала у всіх історичних епохах, а в найбільш радикальній формі вона проявилась у суспільствах з яскраво вираженим поділом на класи, стани, касти, таких як рабовласницькі давньосхідні держави, у кастовій системі Індії, феодалних суспільствах, фашистських режимах, військових диктатурах, південноафриканському расовому режимі апартеїду [1, с. 12]. Проте причини й умови появи дискримінаційного ставлення слід шукати ще у період існування первісного родового ладу, коли поділ праці та ресурсів розшарував суспільство, коли вкоренилося рабство чужинців, а разом з ним — і боргове рабство [2, с. 22].

Філософське ж підґрунтя дискримінації почало закладатися в античний період, коли було розвинуті ідеї про окремі аспекти принципів рівності та справедливості. Так, піфагорійці пов'язували поняття рівності з розумінням ролі права як рівної міри

нормування нерівних відносин і нерівних індивідів, а справедливість — з ідеєю відплати рівним за рівне [3, с. 48-49]. Натомість, софісти вважали, що нерівність походить від людського закону, а не від закону природи. Антифонт зазначав, що «за природою ми всі в усіх відношеннях рівні, притому однаково і варвари, і елліни. У всіх людей потреби від природи однакові» [4, с. 22].

Ідея рівності всіх людей розвивалася також античною школою стоїків, чільними давньоримськими представниками якої були (Епіктет, Марк Аврелій, Сенека, Ціцерон). Марк Аврелій, до прикладу, сформулював уявлення про державу «з рівним для всіх законом, керованим відповідно до рівності та рівноправності всіх, і царство, яке понад усе шанує свободу підданих» [5, с. 49-55]. А Ціцерон визнавав рівність всіх людей від природи, зазначаючи, що майнові та соціальні відмінності між людьми виникають не від народження, а в силу сталих у суспільстві відносин [6, с. 52].

Тобто, в античний період, незважаючи на фактичні соціальні відмінності між людьми та нерівність, що виявлялась, насамперед, у розшаруванні суспільства на рабовласників і рабів (останні навіть не були суб'єктами права [7, с. 93]), почали формуватися ідеї заперечення вродженої нерівності й утвердження свободи людини.

Ці ідеї були сприйняті та розвинені світськими та релігійними мислителями середньовіччя (Аврелієм Августином, Томою Аквінським, Ф. де Бомануаром, Марсілієм Падуанським тощо). Антицерковні секти гностиків вчили, що суспільна нерівність суперечить божественному закону справедливості: «Бог не робить різниці між багатими і бідними, розумними та нерозумними, чоловіками і жінками, вільними та рабами, бо ніхто не може відібрати у свого ближнього його частку світла, щоби самому насолоджуватися подвійною» [6, с. 53].

Право середньовічного періоду категорично не забороняло ні колоніалізм, ні інший прояв крайнього нерівності, зокрема рабство. Поневоленню країн Західного світу народи негроїдної раси активно піддавалися аж до XIX ст., коли провідні європейські держави офіційно поставили работоргівлю поза законом (із Західних держав лише Іспанія постійно розглядала цю торгівлю як незаконну).

Таким чином, в античності та середньовіччі поняття дискримінації не було відоме, хоча явище, яке би у сучасному світі було позначене вказаним терміном, існувало. Ідеї заборони цього явища беруть початок, насамперед, зі змісту принципу рівності, філософія якої у той період активно розвивалася. Фактично ж, обмежуючи дію принципу рівності лише окремими соціальними групами, суспільства утверджували певні види нерівності, знаходячи обґрунтування останніх у природі деяких суб'єктів, в об'єктивній необхідності існування нерівності тощо.

Дещо іншого забарвлення ідеї рівності та пов'язані з ними ідеї справедливості і свободи набули у період Нового часу. Згідно з вченням Г. Гроція природний стан людей — це бути вільними та рівними. Рівність людей він називав природним правом, тобто правом, відповідним природі людини, яка не залежить ні від свавілля людей, ні від волі Бога [8, с. 69].

Проблемам рівності та нерівності приділяли достатньо уваги Дж. Локк і Т. Гоббс. Останній вважав, що всі люди створені рівними у фізичних і розумових здібностях, і кожен з них має однакове з іншими право «на все». Однак всі люди є суперниками. Тому мати право на все в умовах такої ворожнечі — значить, фактично, не мати ніякого права ні на що [3, с. 262].

Дж. Локк ідею загальної природної рівності всіх людей виразив, зокрема, у словах:

«Всі, у кого однакова природа, розумові та фізичні здібності, за природою рівні та повинні користуватися одними і тими ж загальними правами та привілеями, поки як доказ верховної влади будь-якої однієї особи не буде пред'явлено очевидне веління бога, або ж поки хтось сам не погодиться підкоритися якись людині, яка стоїть вище» [9, с. 98].

Діячі французького просвітництва також розвивали зміст принципу рівності. Так, Вольтер відстоював юридичну рівність усіх членів суспільства перед законом і судом [10, с. 52]. Ж.-Ж. Руссо наголошував, що всі люди народжуються вільними та рівними, і за природою вони — брати. Проте в житті царює нерівність, а люди між собою ведуть аж ніяк не мирний спосіб життя [11, с. 188]. Це положення, на його думку, пояснюється такими властивостями людини як ненаситне честолюбство, пристрасть до багатства та заздрість. З огляду на останнє, до речі, Ж.-Ж. Руссо визнавав необхідним встановити рівність людей у розмірах їхньої власності.

Досягненням епохи просвітництва і європейських революцій стала поява документів, які вперше піднесли до рангу юридичних норм природні права людини. Ідеї природного права, до яких можна віднести ідеї рівності та недискримінації, справили значний вплив на розвиток внутрішньодержавного права в галузі прав людини і, зокрема, на перші законодавчі акти буржуазних демократій. Саме вказані ідеї знайшли відображення у таких документах як Білль про права 1689 р., Декларація незалежності США 1776 р., французька Декларація прав людини і громадянина 1789 р., Декларація незалежності Сполучених Штатів Америки 1776 р. (автор останньої — Т. Джефферсон — визнавав право людини на опір деспотизму та вважав рабство несумісним з людськими правами). Більше того, США пішли далі — і прийняли низку законів у сфері заборони дискримінації, поштовхом до чого стала відмінна рабства 1866 р.

Учені вважають, що перша згадка терміну «дискримінація» датується 1640-1650 рр. [12]. У доктрині права XIX-XX ст. завдяки представникам природно-правової школи відбувається теоретико-філософське обґрунтування позначеного цим терміном поняття: спершу — через категорію «нерівність», а згодом — через введення в обіг терміну «дискримінація». Інтерпретація позначеного ним поняття залежала, зокрема, від ознаки, за якою вона здійснювалась. О. Ісаєва слушно зауважує, що не всі дискримінаційні ознаки були заборонені одночасно. Заборона дискримінації пройшла тривалий шлях, формуючи цілісну систему, включаючи акти, що спрямовані на викорінення нерівності то в одній сфері, то в іншій [13, с. 85]. У ході такого викорінення в 60-х рр. у США з'явився навіть такий термін як «позитивна дискримінація» на позначення заходів, спрямованих на розширення доступу членів так званих особливо вразливих груп населення, недостатньо представлених у певних сферах суспільного життя — жінок, дітей, біженців, апатридів, інвалідів, душевнохворих, осіб похилого віку, афроамериканців, — до робочих місць, освіти, професійної підготовки, політичної діяльності тощо.

Важливим напрямком міжнародно-правового захисту від дискримінації наприкінці XIX — у першій половині XX ст. стали зумовлені стрімким розвитком капіталістичних відносин боротьба з работоргівлею та захист соціальних меншин. Найбільші зусилля з викорінення рабства були зроблені у 1890 році, коли у Брюсселі було підписано Заключний генеральний акт про заборону торгівлі африканськими рабами [14]. А положення про повну заборону рабства у всіх формах і торгівлі рабами на суші та на морі містилося в Міжнародній конвенції про рабство, укладеній під егідою Ліги Націй аж у 1926 році.

У міжнародне право термін «дискримінація» був введений дипломатичною практикою (хоча у французьких текстах міжнародних угод до певного часу використовувався переважно термін «відмінності»). Особливого поширення термін «дискримінація» набув після Першої світової війни в основному у мирних міжнародних договорах і договорах про захист національних меншин. Саме у світлі заходів, спрямованих на захист цих соціальних груп, як зазначає спеціальний доповідач Підкомісії ООН з попередження дискримінації і захисту меншин Ф. Капортіні, спочатку формувався принцип недискримінації [15, с. 170].

Значення загальноєвропейської міжнародної норми заборона дискримінації набула після створення ООН. Так у 1948 р. була підписана Конвенція ООН про попередження злочинів геноциду і покарання за нього (розроблена завдяки зусиллям, насамперед, випускника юридичного факультету Львівського університету Р. Лемкіна), а з проголошенням Загальної декларації прав людини принцип недискримінації став застосовуватися особливо активно. Цьому, зокрема, сприяли створення у 1949 р. Ради Європи, а також активізація боротьби за забезпечення рівності можливостей чоловіків і жінок та за покращення поводження з людьми незалежно від будь-яких їх ознак у соціально-економічній сфері. Вказане сприяння знайшло вияв у підписанні Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 р., Конвенції про рівну винагороду чоловіків і жінок за працю однакової цінності 1951 р., Конвенції про політичні права жінок 1952 р., Конвенції МОП № 111 про дискримінацію в галузі праці та занять 1958 р. (у ній вперше на міжнародному рівні було нормативно визначено поняття дискримінації), Конвенції про боротьбу з дискримінацією у галузі освіти 1960 р., Європейській соціальній хартії 1961 р. В усіх цих документах знайшов формальне закріплення принцип недискримінації.

Найпотворніших форм дискримінація набула за режимів апартеїду та нацизму, котрі «узаконили» расову дискримінацію [16, с. 18]. Проте вже у 1963 році на рівні ООН було проголошено Декларацію про ліквідацію всіх видів расової дискримінації, а у 1965 — підписано Міжнародну конвенцію про ліквідацію усіх форм расової дискримінації. Розширення сфери застосування заборони дискримінації у другій половині ХХ ст. забезпечили: Міжнародний пакт про економічні, соціальні та культурні права та Міжнародний пакт про громадянські і політичні права 1966 р., Декларація про ліквідацію дискримінації щодо жінок 1967 р., Міжнародна конвенція про припинення злочину апартеїду і покарання за нього 1973 р., Декларація ЮНЕСКО про расу та расові забобони 1978 р., Конвенція про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок 1979 р., Декларація ЮНЕСКО про раси та расові заборони 1978 р., Декларація про ліквідацію всіх форм нетерпимості та дискримінації на основі релігії або переконань 1981 р., Декларація про права осіб, які належать до національних або етнічних, релігійних і мовних меншин 1992 р. тощо.

Висновки. Як відомо, «класичне» міжнародне право навіть не піднімало питання про необхідність загальної поваги до прав і основоположних свобод людини. Первинно міжнародний захист від дискримінації не носив універсального характеру і був обмежений, по-перше, незначним числом держав, які брали на себе зобов'язання щодо забезпечення такого захисту; по-друге, вузьким колом суб'єктів, на яких поширювалася заборона дискримінаційного поводження (релігійні та національні меншини, раби тощо); по-третє, порівняно невеликим переліком прав, що підлягали забезпеченню без дискримінації за певними ознаками.

Якщо на ранніх етапах розвитку людського суспільства дискримінаційні практики розглядались як допустиме явище, то після формального закріплення заборони останнього суспільство пішло шляхом пошуку винятків із такої заборони та передбачення у законодавстві особливих видів дискримінації, яка визнається схвалюваною з бажаною для соціуму метою задоволення особливих потреб окремих соціальних груп.

Таким чином, формування поняття дискримінації та її заборони пройшло тривалий час до того, щоби ці поняття отримали сучасне розуміння. Історію становлення заборони дискримінації можна умовно поділити на такі етапи: 1) поява де-факто дискримінаційних практик за відсутності їхнього суспільного визнання в якості дискримінаційних (зокрема, рабства, боргової кабали); 2) розвиток філософсько-правових ідей рівності та нерівності; 3) формальне закріплення принципу рівності у національних правових системах; 4) визнання у міжнародних актах принципу заборони дискримінації як загальнолюдської цінності та його імплементація у національні правові системи; 5) розширення змісту цього принципу (зокрема, концепцією позитивних обов'язків держави із забезпечення недискримінації, заходами так званої позитивної дискримінації).

ЛІТЕРАТУРА:

1. Вашанова О. В. Принцип недискриминации личности в международном праве: дисс. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.10 / Оксана Вячеславовна Вашанова. — М., 2004. — 232 с.
2. Черниловский З.М. Всеобщая история государства и права / Зиновий Михайлович Черниловский. — М., 1996. — 574 с.
3. История политических и правовых учений: Учеб. для вузов / Под общ. ред. В.С. Нерсесянца. — М.: Норма, 2004. — 944 с.
4. Свобода. Равенство. Права человека / Пер. с англ. М.Ланда. — М., 1997. — 211 с.
5. Права человека. Учебник для вузов / Отв. ред. Е.А. Лукашева. — М., Инфра-М, 1999. — 560 с.
6. Чернов К. А. Принцип равенства как общеправовой принцип российского права: дисс. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.01 / Константин Алексеевич Чернов. — Самара, 2003. — 230 с.
7. Тилежинский Е. В. Равенство как правовая категория: дисс. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.01 / Евгений Вячеславович Тилежинский. — Самара, 2006. — 229 с.
8. Гроций Г. О праве войны и мира / Гуго Гроций; репринт. с изд. 1956 г. — М.: Ладомир, 1994. — 868 с.
9. Шершеневич Г.Ф. История философии права / Габриель Феликсович Шершеневич. — СПб., 2001. — 700 с.
10. Абдулаев М.И. Права человека. Историко-сравнительный анализ / Магомед Иманович Абдулаев. — СПб.: Изд-во СПб ун-та, 1999. — 284 с.
11. Руссо Ж.-Ж. Трактаты / Жан-Жак Руссо. — М.: Наука, 1969. — 710 с.
12. Online Etymology Dictionary [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://dictionary.reference.com/browse/discrimination>.
13. Исаева Е.А. Антидискриминационное законодательство: этапы становление и современные тенденции развития / Е. А. Исаева // Вестник Ярославского государственного университета им. П.Г. Демидова. — Серия «Гуманитарные науки». — 2013. — № 3. — С. 82-85.
14. Miers S. Brussels Conference and Act, 1890 [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://patachu.com/brussels-conference-and-act-1890-2>.
15. Робертсон Дж. Злочини проти людства: боротьба за правосуддя в усьому світ / Пер. з англ. Г.Є. Краснокутського; Наук. ред. М.О. Баймуратов. — О.: АО БФХВА, 2006. — 628 с.
16. Юридична енциклопедія: в 6 т. / Редкол.: Ю.С. Шемшученко (відп. ред.) та ін. — К.: «Укр. енцикл.», 1998. — Т. 2: Д — Й. — 744 с.